

**КИРИЛИЦАТА И СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНА ТРАДИЦИЯ
В ПОСЛЕСЛОВИТЕ НА РАДУЛ ГРАМАТИК – ВЛАШКИ КНИЖОВНИК
ОТ XVI ВЕК**

МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. Л. АНДРЕЙЧИН“ ПРИ БАН
tzibran@abv.bg

**THE CYRILLIC ALPHABET AND THE SLAVONIC WRITTEN TRADITION
IN THE COLOPHONS OF RADUL THE GRAMMARIAN – WALLACHIAN MEN
OF LETTERS FROM THE 16TH CENTURY**

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
tzibran@abv.bg

The article focuses on the colophons of the two unique manuscripts that testify the fruitful literary activity of Radul the Grammarian as copyist and illustrator, and his sejour in the Bulgarian lands, nearby Nikopol, in the 16th century. They are *Harl. MS 6311B*, 1574, from the Library of British Museum in London, and *NBKM 873*, 1572, from the National Library in Sofia. Both are copied with the specific middle Bulgarian orthography with two signs of nasals, typical for the Wallachian written norms adopted upon Bulgarian influence. The main objective is to present in type-set version the overall text of the two colophons; to analyze them by juxtaposing the given historical information, and to discuss the personality of Radul the Grammarian. The final result aims at enlarging the picture of the contact zone from the both sides of river Danube as zone of active interactions in Ottoman times, and to point out the Cyrillic as a cultural code of belonging to the Orthodoxy, to the middle Bulgarian liturgical language and literature which preserve the cultural-religious identity.

Keywords: Radul the Grammarian, Bulgarian–Wallachian cultural interactions, 16th century

В годината на честването на 1100 години от Успението на св. Климент Охридски си струва да се припомни, че един от най-дълготрайните резултати от културния възход на Първото българско царство от края на IX – началото на X в. остава въвеждането на кирилицата като доминираща графична система. Към по-късните проекции на нейния престиж на Балканите и в Югоизточна Европа се вписва добре известният факт, че за ис-

торически период от няколко века тя, както и нормите на книжовния български език от среднобългарската епоха придобиват официален статут във влашките княжества и Молдова. В настоящата статия ще подложим на анализ конкретното им проявление в книжовната практика на един влашки преписвач, калиграф и илюстратор, чиито миграции от двете страни на Дунава обогатяват данните за отношенията между православните народности в Османската империя и за феномена „славяно-румънска книжнина на кирилица“ (Алексова/Aleksova 1982).

Личността на Радул Граматик (на румънски Radu din/de la Mănăcești, Radu Grămăticul) става известна на научния свят още в началото на XIX в., когато през 1808 г. излиза от печат Каталогът на ръкописите в сбирката на Р. Харли от Британския музей (Catalogue 1808: 357; Căndea 2011: 249; Grba 2012: 278). В него се отбелязва, че лондонското книгохранилище притежава ръкописно, богато илюстрирано евангелие на румънски език с кирилско писмо от 1574 г., препис от евангелието на дяк Кореси, отпечатано в Брашов през 1561 г. (Dimitrescu 1963: 24–25). Още тогава става ясно, че находката *Harl. MS 6311B* е твърде ценна дори само поради факта, че книгата на дяк Кореси се нарежда сред редките палеотипи с единични запазени екземпляри, и в първите научни съобщения преписът от печатния оригинал е определен като най-стария датиран румънски паметник. Не закъснява и интересът към преписвача на *Harl. MS 6311B* Радул Граматик, на когото отделят внимание големи имена на филологическата мисъл: от румънска страна Б. П. Хъждеу (Hășdeu 1882: 48–60), а от българска – Л. Милетич и Д. Агура (Милетич, Агура/Miletich, Agura 1893: 275–276). На страниците на научната периодика се поражда полемика относно произхода на книжовника и степента му на владеене на български език въз основа на граматични облици от послеслова, така наречения колофон (колофонна бележка), който Радул Граматик изписва на славянски с кирилско писмо на л. 274а–276а. Колофонът е издаден изцяло в румънски превод още в цитираната статия на Б. Хъждеу, отделни фрагменти от него в оригинал също са публикувани. В настоящата работа се използват фототипното му възпроизвеждане като илюстрация в труда на А. Джурова (Джурова/Dzurova 1977: 35–36, таблици XXXIV–XXXVI), както и микрофилмът със сигнатура MF–5 на самия ръкопис в Библиотеката на БАН.

Повече от век по-късно втори ръкопис, изписан и украсен от Радул Граматик, става притежание на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София. Каталогизиран е под № 873 (нататък *НБКМ 873*) и представлява кирилско евангелие от 1572 г. на среднобългарски език с типичния двуусов и двуеров правопис, характерен за оформената под българско влияние влашка писмена норма (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1964: 42–46; Căndea 2010: 342–343; Rădulescu 1966; Atanasov 1970). Пътят на постъпването му в книгохранилището е ясно документиран. Евангелието се озовава в колекцията от ръкописи на Найдено Геров, откъдето чрез

неговия зет Т. Годоров през 1945 г. постъпва в архивния фонд на библиотеката (Atanasov 1970: 73; Стоянов/Stoyanov 1965: 141). Този ръкопис също е снабден с информационно натоварена колофонна бележка на книжовника на л. 253а–254а, която е отпечатана в Описа на М. Стоянов и Хр. Кодов.

Събирането на едно място и паралелното наборно издание на двата колофона на Радул Граматик е една от задачите на настоящата разработка. Наред с това тук се използва натрупаният теоретичен опит в изследването на приписките и бележките на книжовниците, за да се анализират те като паратекстове с информационни ядра и периферия и да се установят интертекстовите релации помежду им, а езиковите данни да се използват като код, тъй като е добре известно, че фактологично-документалната и архивната стойност се смятат за водещи при този жанр на средновековната книжнина, докато езикът обикновено е съпътстващ фактор (Райков/Raykov 1992). Крайната цел на проучването е да се допълни картината на пътуващите ръкописи в контактната зона от двете страни на Дунава в епохата на османското владичество и да се очертае личността на книжовника.

I. Личност и история в колофоните на Радул Граматик

Просопографският профил на лицето, чийто труд води до органичното единство на текст и изображение¹ в двете евангелия, е изчерпателен. Въпреки че по традиция Радул Граматик се идентифицира с трафаретите за смирение на средновековния книжовник *недостоен, смирен, окаян, грешен, многогрешен*, както и с популярната метафора за отбелязване на многобройните грехове на смъртния, тленния човек *паче влѧ въ глави мои*, той надраства задължителния структурен модел. Двете бележки позволяват да се установи, че Радул е син на Драгич от с. Мъничещи в съседство с гр. Рошиор де Веде (и днес румънски град срещу Никопол), в областта Телорман, влашка Мунтения.

НБКМ 873 от 1572	Harl.MS.6311B от 1574
и азъ смѣреніе оканнаго и грѣшнаго раддоуль грамати снъ драги ѿ мънещи ѿ съство телорма близъ ѿ ро пазѧ	раддоуль граматикъ снъ драги ѿ мъници. близъ при рѣ пазѧ, а реци въде. тога прибѣго ѿтѣдѣ на макдонескаа земле на гра никопо. и пакы ѿтѣдѣ пришъшъ на едно село по име новачани. а реци нарицет се осъмъ

Изясняват се обстоятелствата около създаването на двете евангелия. В *НБКМ 873* е споменат влашкият воевода Александру II Мирча (1568–1574; 1574–1577), който управлява в годината на възникване на ръкописа по времето на турския султан Селим II Хан (1566–1574), $\overline{\text{з}}$ и $\overline{\text{п}}$, т.е. (7080> 1572). Владетелската титулатура е повторена още веднъж: азъ въ х̄а ба бл̄говѣрнїи и бл̄гохранитїи и самодръжавнїи господѣа ѿ ѿ александру воевода гнѣ въ сєи землє оугровлахїтискои и подѣнвѣю. снѣ прѣдобраго и великаго гдїна ѿ александрѣ воевода. Двукратното споменаване на действащия през 1572 г. влашки воевода в горния екстракт обаче нарушава родовата релация и би могло да се приеме за механична грешка, ако не беше обстоятелството, че са известни други подобни случаи. Двукратно изписване на едно и също име на мястото и на владетеля, и на неговия баща се наблюдава в две от най-знаменателните печатни книги от първата влашка типография в Търговище. Това са Октоихът от 1510 г. и Четвероевангелието от 1512 г., без да е изяснено на какво се дължи. Радул Граматик създава своята колофонна бележка по образа на печатното послесловие, но споменаването на влашката владетелска институция за него е и ценностно натоварено. В продължението на записа той въвежда недвусмислена лична експресия: азъ радѣуль граматїи.....ниѣ ми било жѣ ѿ влакоє землє. а по много ѿ радѣуль воевода снѣ прѣдобраго и благоутиваго и великаго ѿ мирчѣ воевода. гнѣ оугровлахїтискои землє. Прави впечатление, че в сегмента с емоционална окраска се говори не за Александру II, а за Радул воевода. Той не е титлуван с обичайните епитети за влашките владетели *благоверен*, *богохраним* и *самодържавен*, които са отнесени само към действащия владетел. Изказвани са различни хипотези, свързващи емоцията на преписвача с минали събития, на които е бил свидетел. Според П. Атанасов възможно е това да е било битката при Мънещи на 16.11.1552 г. между враждуващите армии на воеводите Мирча V Чобан и Раду VIII Илие². Последният побеждава и владее за кратко влашкия трон, преди да почине и през 1553 г. отново да се възцари Мирча Чобан. Събитията са причина за емиграцията на книжовника в България, която П. Атанасов поставя още в края на 50-те години. Оттук произтича мнението му, че *НБКМ 873* се преписва на българска земя през 1572 г.³ Той обаче подхвърля още една интересна хипотеза: под името Радул воевода може да се крие син на Мирча Чобан, който не е бил фаворит за трона (Atanasov 1970: 80). Историческите извори сочат, че Мирча Чобан и съпругата му Деспина Рареш са имали общо петима наследници, един от които се казва Радул. Смъртта на воеводата баща през 1559 г. води до регентското управление на съпругата му и на едва тринадесетгодишния им син Петър Младия (1559–1564, самостоятелен владетел до 1568 г.), но и той умира много млад като заточеник в Истанбул. Съби-

тията, свързани с неосъществената приемственост и нетрайната власт на наследниците на великия воевода Мирча Чобан, са наистина трагични, защото неговата съпруга не само води изгнанически живот в немилост пред Великата порта, но за да спаси живота на другите си двама сина – постоянна заплаха за влашкия трон, ги подтиква да приемат исляма. Не се знае точната възраст на сина им Радул, но е известно, че той и брат му променят вярата си през 1571 г. Погромът над владетелската династия, с която поне по хронология би следвало да са свързани най-активните години на книжовника, смяната на властта и кризата на православието във Влахия са логични предпоставки за емиграцията на Радул Граматик и той се озовава отсам Дунава, където самият влашки воевода и регентката майка Деспина са притежавали владения в района на Русе (Дорев/Dorev 1940: 15–16). По мое мнение сведенията на книжовника в *НБКМ 873* се отнасят за събития от периода 1568–1572 г., за да бъде все още толкова силен емоционалният отзвук в съзнанието му. Ако този въпрос остава открит, то безспорно е, че образец за колофона в *НБКМ 873* са датиращите и локализиращите данни от първото печатно влашко евангелие, върху което се труди печатарят Макарий в Търговище през 1512 г. по времето на Йон Басараб воевода (Bianu, Nodouş 1903: 18–19). Този факт досега не е привличан като аргумент, макар тезата за влиянието на влашката палеотипия върху Радул Граматик да е обстойно аргументирана от П. Атанасов с други мотиви. По този начин някои особености от приписката на Радул намират своето обяснение, а името на споменатия влашки воевода може да се приеме за книжовен трафарет въз основа на преписвания образец, но не и сигурна гаранция за реално поръчителство.

Ръкопис НБКМ 873	Търговищко печатно евангелие 1512 г.
<p>Понѣже иже въ троици покланѣмѣи вѣтъ бл҃гоузвѣди црковъ своѣ испѣлнѣнѣи стѣми книгами въ славословїе и полѣж прочѣтажшии. сеѣго ради и азъ въ х҃а бѣ бл҃говѣрнѣи и вѣохранѣмѣи и самодрѣжавни господарь іѡ александро воевода. и г҃нзъ всѣи землѣ оугровлахїискои и подѣнавїю. снѣ прѣдобраго и великаго г҃дина іѡ александрѣ воевода...</p>	<p>Понѣже иже въ троици покланѣмѣи вѣтъ бл҃гоузвѣди црковъ своѣ испѣлнѣнѣи стѣми книгами въ славословїе и полѣж прочѣтажшии. сеѣго ради и азъ въ х҃а бѣ бл҃говѣрнѣи и вѣомъ хранѣмѣи и самодрѣжавни господарь іѡ басараба великѣи воевода и г҃пдѣнъ всѣи землѣ оугровлахїискои и подѣнавїю. снѣ прѣдобраго и великаго г҃дина іѡ басараба воевода...</p>

В бележката от *НБКМ 873* мястото на създаване на ръкописа не е посочено. Поражда се спор дали на влашка или на българска земя се е случило това. Българската теза се застъпва от П. Атанасов (Atanasov 1970), а в румънската наука преобладава обратната (Rădulescu 1966). Аргументите в подкрепа на Атанасов се извличат от другото евангелие. Необичайно дългият колофон от два листа в *Harl.MS.6311B* дава да се разбере, че идвайки в Никопол и после в с. Новачене на р. Осъм (и днес село в община Никопол), Радул изписва много книги. В изброените от него названия присъства пълна номенклатура от най-разпространените за богослужение и четене (жития на светци, т.нар. от него метафрасти), включително правила и разумници. Книжовникът иска да се върне във Влашко, но се страхува за живота си. Търсейки спокоен пристан (пристанище отишноє), той обмисля начините да се присъедини към владетелския род на Петрашку Добрия (1554–1557), чийто син е емигрирал в Родос⁴, и намирайки компанията на нѣкѣи члѣкъ по имѣ ювѣ ѿ дрѣвноѣ (Одрин), се озовава на острова. Именно тук, в Родос, е изписан ръкопис *Harl.MS.6311B*, който в отделни публикации неоснователно се локализира в Новачене, така както множеството книги, изписани от Радул в Новачене, неоснователно се свързват с поръчителството на влашкия принц емигрант и се обявяват само за румънски: и поклонї се азъ на петрашковое рѣ. он же ми рѣ да мѣ испї сїю стѣню бжтвнїи кнї глѣми евлїе. Следователно в 1574 г. странстващият калиграф вече е осъществил поредната си миграция от българска в гръцка среда в пределите на Османската империя. Признанието му, че в Новачене не е срещнал топло гостоприемство, е сигнал, че скоро след 1572 г. той го е напуснал. Няма обаче никаква логика Евангелието от 1572 г. да е осъществено на влашка земя, защото противното не би съответствало на плодотворната книжовна дейност на Радул отсам Дунава. В същото време фактът, че той е опитен преписвач и художник и работата по *НБКМ 873* му отнема около три месеца, а върху *Harl.MS.6311B* само един, означава, че и престоят му на българска земя не е продължил десетилетия и напълно би се вместил в отрязъка от 1568–1572 г. Въпросът, разбира се, остава открит за други възможни хипотези и съпътстващите ги доказателства.

Сред индивидуализиращите данни за Радул Граматик е фактът, че той обогатява структурните елементи на послесловите с експресивни микро-текстове от битов или общофилософски характер, обагрени от личното отношение на калиграфа към преписвания труд. В *НБКМ 873* това е разказът за преживяно „чудо“ с една муха, където доминира наивното езиково съзнание и се описват битовите условия, в които протича творческият процес. В *Harl.MS.6311B* послесловът съдържа лични разсъждения за силата на християнската вяра, за ролята на владетеля като божи наместник на земята и за необходимостта от търпение и смирение. Те очертават богатия мисловен свят на един книжовник и неговите миграции от Влашко в Османската

империя. Няма никакво съмнение, че Радул е талантлив художник, задал единния стил в оформлението на двата ръкописа, в които на няколко места оставя свой „подпис“ в инициалите, украсата и множеството вставки.

Нека сега проверим какви граматически облици използва той в своите оригинални текстове. Ще се спра предимно на особеностите в глаголните облици, тъй като случаи на обща форма след предлог и на неспазване на падежната норма при имената са описани подробно в труда на Л. Милетич и Д. Агура въз основа на обилен материал от влашки и молдавски грамоти (Милетич, Агура/Miletich, Agura 1893: 301–320).

II. Глаголни облици в колофоните на Радул Граматик

Послесловите на Радул Граматик позволяват общ анализ на употребените глаголни словоформи, защото, въпреки че съпровождат два различни евангелски текста на среднобългарски и на румънски, те са излезли изпод перото на една и съща личност и илюстрират както нейната грамотност, така и идиолекта, формиран под въздействието на престижния писмен език и реални узусни явления. Веднага трябва да се отбележи, че графичната норма на двата колофона варира основно в признака юсов (*НБКМ* 873) – безюсов (*Harl. MS 6311B*) правопис, но въпреки че е най-разпознаваемият, той не може да се абсолютизира, тъй като са налице общи влияния и зависимости.

1. Общи за двата ръкописа са облиците млѣю сѧ вѧ и колѣнѣ касая сѧ ; ѡце вѣдетѣ ; поше ; сѣврѣшише в *НБКМ* 873; $\text{млѣю се вѧ вѣсе кнѣникѣ}$ и мѣ се дѣю и колѣнѣ касая се ; ѡце вѣтѣ ; и почеши ; сѣврѣшит се в *Harl. MS 6311B*.

Те се извличат от устойчиви формули. Вижда се, че позицията на голямата носовка е заменена с „у“ и в двата ръкописа, а малката остава графичен знак само в първия ръкопис. Но още по-изразителни примери за влиянието между правопис и говорна практика са следните позиции:

– Изписването на орална гласна „ъ“ на мястото на етимологична голяма носовка и обратното. В *НБКМ* 873, в личния разказ за преживяното чудо, са налице облиците сѧанѣ за 3 л. ед.ч. аорист < сѣпаднѣти в контекстово значение ‘кацна върху’, помѣшлѣахѣ за 1 л. ед.ч. на имперфект < помѣшлѣти ‘помисля, измисля’, разгнѣвахѣ сѧ също в 1 л. ед.ч., в които очевидно изписаната крайна носовка замества произносима ерова гласна (а > ъ) или еров знак в окончанието. В *Harl. MS 6311B* при безизключителната безюсова норма все пак правят впечатление глаголните облици в 3 л. мн.ч. за имперфект, в които ж е заменен с ъ (а > ъ): $\text{ѣ злѣ досажѣхѣ мене чюженици}$ $\text{поне вѣхѣ неврѣни беззаконици}$ и неимѣтѣ , и помѣнѣ за 3 л. ед.ч. аорист (а > ъ). Същият ръкопис регистрира формата $\text{ѣ не ѣмахѣ дрѣжина}$ ‘нямах компания’, в която е налице колебание между оу – ъ, но е възможна аналогия между облика за множествено число и изписването му с ѣ в м. ж.

– Изписването на орална гласна „у“ на мястото на етимологична голяма носовка. В *НБКМ 873* сѣю стѣю вѣтвнѣю книгѣ, но црѣковѣ своѣ във вин.п. ед.ч., рѣка, чѣтѣще, но въ славословіе и ползѣ прочитаящѣ; формата научнѣ за 1 л. ед.ч. е или в аорист с вероятен пропуск на краесловен „х“, или пък в сегашно време. В *Harl. MS 6311B* подобни облици са норма за колофона: вѣстѣжѣ, влѣнѣющѣсе, желаютѣ, сѣдѣти, привѣгнѣти въ влѣкоѣ землѣ, како да сѣтворѣ, да идѣ, ѣлѣчити, сѣщи, сѣдѣти, сѣкки (sic!) < сѣжѣ ‘гърбав’ и др. Красноречив факт обаче е, че сред примерите за безюсова норма се открояват облици, които могат да се сравнят директно с написанията от другия колофон и по-аргументирано да се направят изводи за писмената и говорната реализация на старите носовки, сравни чѣтѣщѣ в британския, чѣтѣще в българския ръкопис; съответно само веднѣж рѣка, но два пъти реализация ж – ѣ в рѣкѣдѣліе, въ рѣцѣ врагѣ според *Harl. MS 6311B* срещу единичното рѣка в *НБКМ 873*.

От приведените факти следва закономерният извод, че за преписвача Радул употребата на знаци за носовки е въпрос на влияние от страна на престижна писмена система от среднобългарски тип, която се е съчетавала, а в някои случаи противопоставяла на ресавската безюсова писменост, от една страна, а от друга – на българския диалект или диалекти, които е познавал преписвачът. Българското влияние не подлежи на съмнение поради безспорните случаи на замяна на ж с ѣ. От казаното проличава също така, че фонетичните реализации на ж не предизвикват колебания, защото и в двете писмени норми на влияние – среднобългарската юсова и ресавската безюсова, имат еднакъв резултат „е“, който най-вероятно е и реален произносим рефлекс.

2. Извън посочените черти двата колофона с отличават с общи явления в глаголната система, които условно могат да се класифицират в две големи групи:

А. Примери за спазване на архаични облици

– в *НБКМ 873* редовни форми са: за аорист исписахѣ, съврѣшихѣ, видѣхѣ, разгнѣвахѣ, възрѣвновахѣ; за сегашно време погѣвиши; за повелително наклонение простѣте, исправлѣте, влѣите, не клѣнѣте и особено императивът в 1 л. ед.ч. повѣждѣ по аналогия с формите за 2 л. и 3 л., буквално „да ви разкажа“. В *Harl. MS 6311B* редовни форми за аорист са вѣнахѣ се, писахѣ, помислихѣ, троудихѣ; преписът е запазил архаичната имперфектна форма чѣжѣхѣ; срещат се отделни случаи на запазен инфинитив от типа

желають прїити, хoke ѣмѣ сѣсти; повелително наклонение се представя отново от ѣсправлѣете, вѣвите, а не клѣнѣте, които са идентични и повторяеми именно защото са устойчиви изрази в езика на колофонната бележка.

Б. Примери за иновативни явления

– И в двата колофона са налице форми за втори сигматичен аорист: *НБКМ 873* излезох; *Harl. MS 6311B* привѣгѣ, принекѣ, ѣтидѣ. С подобни форми изобилстват влашките грамоти.

– И в двата колофона са регистрирани примери на разложен инфинитив и замяната му с да-конструкции: от *НБКМ 873* помислиѣхъ како зло съмирѣти да погѣе еи; от *Harl. MS 6311B* вога да ме не погѣетъ. азъ сѣ чюжахъ ѣ помисли како да сътворѣ да ѣдѣ, ѣнъ же ми рѣ да мѣ испи и др.

– Във всеки от колофоните има специфични глаголни облици, които изискват специален анализ и обяснение. В *НБКМ 873*, при това именно в личния разказ за преживяното чудо, се появяват форми с епентеза на „х“ в края. Става въпрос за общо трите форми сѣпанѣ на тетрагъ, испихми мастилѣ ѿ тетрагъ, ѣплювѣ ми лозата, които се отнасят до вършител в 3 л. ед.ч. Те могат да се обяснят двояко: или по аналогия с 3 л. мн.ч. поради факта, че лицето не спазва граматичната норма при новобългарското имперфектно по произход и аористно по функция окончание -хъ (в този случай произносимият краен рефлекс, най-вероятно „ъ“, не се отбелязва), или – с по-голяма вероятност – възможно е да става въпрос за вариант на дателната форма на личното местоимение за 1 л. ед. ч. *хми*. В този си вид тя е застъпена в някои рупски и източни диалекти. Това, че позицията на надредното „х“ е „критична“ и натоварена с различно значение поради участието в различни граматически форми, проличава от обстоятелството, че и в британския ръкопис са налице сходни по изписването си облици, които се отнасят до вършители в 3 л. мн.ч., но поради съкращение глаголното окончание не е представено изцяло: *Ѡхвати ѣго ѣ свъръзѣ ѣго ѣ ѣви ѣго ѣ тръно вѣнецъ. Ѡгодѣ на глава ѣго ѣ дава ѣмѣ пити желѣчи ѣ ѣцѣтъ. ѣ тръстѣ дава ѣмѣ по прѣсти ѣ на кръстѣ*. В *Harl. MS 6311* се наблюдават едновременно още две явления. От една страна, в колофона се срещат три случая с рефлекс „к“ < шт < tj на глагола *хотѣти* в синтагми с инфинитив, в които глаголът запазва изначалната си семантика ‘искам, желая’: *хoke ѣмѣ привѣгнѣти въ вѣкѣ зѣмѣ, ѣ азъ желаетъ ѿ негѣ хoke ѣмѣ сѣсти ѣкѣ ѣ бѣ, хoke сказовати*, докато само веднъж е регистриран обликът за бъдеще време *хощѣвити*. В историята на българския език тези облици се смятат за по-късни и

пораждат спорове относно произхода си. Днес са застъпени в някои северномакедонски, югозападни и югоизточни български говори. Употребата им при Радул Граматик може да се отдаде на влиянието на деловия език на влашките канцеларии, в който облици от типа *хокет имат, хокет раздрати* се конкурират със *се хтет избрат* и с етимологичното *хоцѣ* (Ştefulescu 1908: 158, 163, 172 и др.), а смесването на черти от сръбската и българската книжовна норма в диахрония е обичайно явление. Второто явление в колофона от британското хранилище е появата на окончание *-ме* в 1 л. ед.ч. сегашно време на глаголите *не мѡме да трѡпѡме, да съхранѡме вѣра хртѡнскаа*. Тази черта е с български характер и е повлияна от историческото разпространение на окончание *-ме* за 1 л. мн.ч. в някои западни говори, за разлика от варианта *-мо*, типичен за сръбската говорна норма.

– Извън казаното следва да се отбележи повишеният процент на разговорни форми, някои от които, освен на фонетико-морфологично, са иновативни и на семантично ниво. Те се съчетават с традиционни значения за славянската историческа лексикология. Ще изброя някои от най-интересните случаи от двата колофона в нормализиран вид:

Вѣстѣжжити, вѣстѣжжж, вѣстѣжжиши: *ѡзь грѣшна радѡулъ. ѣлико вѣстѣжжѡ ѡ не в Harl. MS 6311B* ‘да се натѣжа, да ми домѣчнее за нещо или някого’.

Дѡити, дѡидѣж, дѡидѣши: *една моѡа смрѣдна вѣ вѡе зѣло дѡде в НБКЗ 873* ‘дойда, появя се’.

Жѡлати, жѡлаѣж, жѡлаѣши: *жѡлаѡтѣ, жѡлаѡтѣ* ‘искам, желая’ паралелно с *хѡтѣти* в *Harl. MS 6311B*.

Приникнѣти, приникнѣж, приникнѣши: *принѡ вѣ глѣвины стго пѡнѡе в Harl. MS 6311B* ‘надникна, погледна’, сравни диалектните *нича, причича, занича*.

Сѣкѣснѣти, сѣкѣснѣж, сѣкѣснѣши: в причастието *скѣсномѣ* едно крило в *НБКМ 873* ‘скѣсам, откѣсна’, сравни диалектните *скѣсна, окѣсна, покѣсна* и др. (БЕР/BER 1986, 3: 228–229).

Стиѡологѡсловати, стиѡологѡслоѡѣж, стиѡологѡслоѡѣши: *чѣтѣщѡ илѡ пѡшеѡе илѡ стѡлѡсѣѡи в Harl. MS 6311B* ‘стихоплетствам, съставям стихове’.

Оѡгодити, оѡгождѣж, оѡгодиши: *и трѡно вѣнеѣѣ. ѣгодѡ на глѡва ѣго в Harl. MS 6311B* ‘сложа, поставя, туря’. Диалектният глагол *гѡдя* в това типично значение е разпространен из цялата българска говорна територия, но особено в района на Русенско, Севлиево, Търново, Габровско и т.н.

Оѡплювати, оѡплюѡж, оѡплюѡши: *ѡплюѡ ми лѡзата в НБКЗ 873* ‘наплюя, изцапам’ – става въпрос за повредата във „великата лоза“, т.е. в голямата

плетенична заставка с флорални елементи, с която е започвало Евангелието от Йоан по образеца на влашкото печатно евангелие от 1512 г. Лист 168а в ръкописа, на който би следвало да се е разполагала тя, наистина е повреден и запазен само наполовина.

Приведените факти, малка част от пълния езиков анализ на колофоните, доказват, че Радул Граматик се е формирал под доминиращото въздействие на среднобългарската книжовна норма, като едновременно с нея влияние са оказвали българските диалекти отсам Дунава в района на Никопол или в контактната зона от двете страни на Дунава (Младенов/ Mladenov 1993: 193–227), за които са характерни: „ъ“ застъпник на голямата носовка, както е в източната част на Дунавската равнина, за разлика от „у“ говорите в Северозападна България, около Видин, Кула, Лом и др., съвпадащи с нормите на сръбския книжовен език от тази епоха и нормите на ресавизма в българската и сръбската книжнина; преходи на „о“ в „у“, което е възможно да е повлияло на вариантите в двата ръкописа Р⁸ш-Р⁹ш; аналитични форми за сравнителна степен при наречия (по много); разговорни предложни рекции на воевода, на Родос и други признаци на жив говор. Може да се допусне, че самият книжовник е усвоил български език на говоримо равнище именно от срещуположните на родното му място говори отсам Дунава, където прекарва важен период от творческата си дейност. Всички говорими явления очаквано се проявяват в по-голяма степен в „авторските“ наративни и коментарни микротекстове в колофоните, в които Радул Граматик описва лични събития и преживявания.

Изводи

1. Реконструирането на двойната история – на ръкописите и на техния създател, бележи следните опорни точки: Радул Граматик е начетен, опитен и талантлив влашки книжовник от средище, свързано с централната власт около Търговище или Букурещ. Смятам, че поне част от опита му се дължи на практиката във владетелската канцелария, тъй като моделът на самопредставяне и езиковите облици в колофоните му показват сходство с езика на влашката делова писменост на славянски език – един конгломерат от книжовен пласт и силна жива говорна струя. За себе си той използва популярния през този период апелатив *граматик*, както и родовата релация *син на*. И двата начина на самоидентификация са много типични за грамотите в влашките воеводи (Ştefulescu 1908; DRH 1983). *НБКМ 873* е създаден най-вероятно в Новачене, а първите му пространствени премествания според приписките в него от създаването му през 1572 г. до най-късната датирана приписка от 1688 г. са в подведомствените територии на Търновската митрополия в северната част на Дунавската равнина. Така Евангелието задоволява духовните нужди на един църковен диоцез – Търновската митрополия и нейните епархии Русчук, Никопол, Казанлък,

Мъглиж, Стара Загора и др. (Гютюнджиев/Gyutyundzhiev 2007: 49). Времето на най-динамичното му движение на българска земя очаквано е XVII век. Тук ръкописът живее истинския си живот като свещена книга не във или за владетелския двор, а за духовна потреба на православно българско население.

2. Ръкописите на Радул Граматик са поредната конкретна подкрепа на факта, че българските земи под османска власт активно обменят книжовна продукция с влашките княжества и че XVI в. е един от най-активните периоди за този обмен. Контактната зона около Дунава релативизира представата за *чуждо* и *свое* и неутрализира белезите на различието, защото по-силни са тези на културната идентичност. В този период тя е кодирана в ключовата триада *православие, кирилица, български (славянски) език*. Смесването на *своето* и *чуждото* в допълнителните названия на *НБКМ 873* и *Harl. MS 6311B* води дотам, че в научната литература първата архивна единица се нарича още *Евангелие на Радул от Мъничеци, Влашко евангелие на Радул, Мъглижско евангелие (заради локализираните вторични приписки), Евангелие от Новачене* (последното неоснователно се прилага и към *Harl. MS. 6311B*, макар че по-точно за него е Родоското евангелие). Те отразяват различни етапи от бурната творческа биография на книжовника, но в някои случаи объркват и водят до интерполация на сведения от единия за другия ръкопис. Напълно излишен става спорът дали Радул Граматик владее славянски (български), защото послесловите му издават начетен и опитен ползвател на официалната писмена норма във Влахия – книжовния език от среднобългарската епоха, типичен за ранните влашки първопечати от 1508–1512. Много по-съществен е изводът за взаимовръзката между ръкописната и печатната книжнина. И двата ръкописа са проекция на достиженията на влашките ателиета, където в сравнение с всички останали центрове на книгопечатането през XVI в. се създава най-устойчива традиция за издаването на четвроевангелия, особено в Търговище, Алба Юлия, Сибиу и Брашов. Продължителният живот на *НБКЗ 873* на българска земя прави възможно приобщаването на неговите ползватели от средите на духовенството и манастирските братства към актуалните тенденции в славянското книгопечатане през XVI в.

3. Извън всичко казано ми се струва, че личността на Радул Граматик заслужава внимание въз основа на двата му сигурни ръкописа, с надеждата да се идентифицира някой нов и неизвестен до момента. Още П. Панаитеску си задава въпроса къде са анонсираните от книжовника книги и на какъв език са написани (Panaitescu 1965: 181). Колофонните му бележки обогатяват теорията на приписката като средновековен жанр със силно експресивни и рядко срещани личностни акценти. И ако всички уточнения за отношенията на книжовника с влашките владетелски родове остават приоритетна тема за румънската историография, защото очевидно са сведения от „първа ръка“, двата колофона са притегателен фокус за българ-

ските медиевисти. Човекът, който открито споделя *приникѡ* въ глѣбини стѣго пѣнїе елико *ѡмѡѡъ ѡлкѡ* не мѡдетъ съмислити („надникнах в дълбините на светото писание, както човешкият ум не може да си представи“), би следвало да се впише и в средновековната българска книжнина. Сякаш сам осъзнавайки това, в края на колофона в румънското евангелие по подобие на начина, по който завършва Четвроевангелието на дяк Кореси, той изписва кирилската азбука, при това с носовки. В редица печатни представители от XVI в. от различни печатарски центрове може да се наблюдава същото явление. Кирилицата, графичната система за ръкописната и за печатната традиция, се превръща в културна стема и се възпроизвежда по различни причини и с различна функция, както и с вариращ набор от графични знакове. В послеслова на Радул Граматик от *Harl. MS 6311B* кирилицата е културен код за тези, които ще четат славянския послеслов; тя е белег на културна принадлежност и пиетет към престижните графика и език, чрез които книжовникът се е докоснал до Божието слово. Кирилицата и тайнописът⁵ в края на колофона от 1574 г. са и последният писмен факт, след който пътищата на Радул Граматик, поне засега, се губят от погледа на изследователите му.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Мнението, че в *НБКМ 873* Радул е само илюстратор, но не и преписвач, се застъпва от М. Стоянов и Хр. Кодов (Стоянов, Кодов/ Stoyanov, Kodov 1964: 42–46) и е повторено от М. Стоянов (Стоянов/Stoyanov 1965: 141). От българските учени, занимавали се с Евангелието, пръв отхвърля тази хипотеза П. Атанасов (Atanasov 1970: 73) и днес фактът, че Радул е едновременно преписвачът и илюстраторът на ръкописа, е неоспорим.

² Хипотезата не съответства на родовата релация в приписката, защото баща на Раду Илие е известният воевода Раду Афумац (с прекъсвания между 1522 г. и 1529 г.), син на Раду Велики (1467– 1508).

³ Вторичен запис в *НБКМ 873* от 1605 г. (в оригинала *ѡр ѣ ꙗ*, т.е. 7113>1605) осведомява, че някой си йеромонах Василий е купил Евангелието *ѡ ꙗ крѣтъ ѡ влѡка зѣмля* за 1200 аспри при митрополит Йерекия Търновски. Името на митрополита предполага, че описваните събития са ставали в българските предели (Тютюнджиев/Tutyundzhiev 2007: 195–197). Това е най-силният аргумент за поддръжниците на тезата, че *НБКМ 873* е създаден на влашка земя, но е съвсем очевидно, че текстът не сочи изрично това, а допуска още две тълкувания: че самият поп Кръстьо идва от влашката земя; че извън съдбата на своя създател Радул Евангелието самостоятелно и свободно е кръстосвало двете страни на Дунава.

⁴ Неназованият от преписвача син на Петрашку Добрия (1554–1557) се идентифицира с Петру Черчел, по-късно владетел на Влахия от 1583 до 1595 г. Същият е бил под опеката на владетелката Деспина Рареш и я е придружавал в нейните изгнаничества. Алтернативно мнение вижда в бележката на книжовника друг син на Петрашку Добрия, съименник на своя баща (Atanasov 1970: 72). Въп-

росът не може да се смята окончателно решен. Очевидно книжовникът е търсел убежище при владетелски родове, с които се е чувствал свързан. Впрочем Петрашку Добрия е покровител на дяк Кореси, а дядо му Раду Велики (1495–1508) – на първата славянска типография в района на Търговище.

⁵ Разчитам тайнописа като името Драгич, това на бащата на книжовника (вцѣавѣдѣ).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Алексова 1982: *Алексова, В.* По въпроса за наименованието на езика на славяно-румънската книжнина. – Старобългаристика, № 2, с. 110–113. [Aleksova 1982: *Aleksova, V.* Po voprosa za naimenovanieto na ezika na slavyano-rumanskata knizhnina. – Starobalgaristika, № 2, 110–113.]

БЕР: *Български етимологичен речник.* София, 1971–. [BER: *Balgarski etimologichen rechnik.* Sofia, 1971–.]

Джурова 1977: *Джурова, А.* Славянски ръкописи от Британския музей и библиотека. София, Крипта „Ал. Невски“. [Dzhurova 1977: *Dzhurova, A.* Slavyanski rakopisi ot Britanskiya muzey i biblioteka. Sofia, Kripta „Al. Nevski“.]

Дорев 1940: *Дорев, П.* Документи за българската история. Т. 3. Документи из турските държавни архиви. Част 1. (1564–1872). Издава БАН. София. www.strumski.com [Dorev 1940: *Dorev, P.* Dokumenti za balgarskata istoriya. T. 3. Dokumenti iz turskite darzavni arhivi. Chast 1. (1564–1872). Izdava BAN. Sofia www.strumski.com].

Милетич, Агура 1893: *Милетич, Л., Д. Агура.* Бележки от едно научно пътуване в Ромъния. Дако-ромъните и тяхната славянска писменост. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. IX, с. 241–390. [Miletich, Agura 1893: *Miletich, L., D. Agura.* Belezhki ot edno nauchno patuvane v Romania. Dako-romanite i tyahnata slavyanska pismenost. – Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, kn. IX, 241–390.]

Младенов 1993: *Младенов, М.* Българските говори в Румъния. София, Изд. на БАН. [Mladenov 1993: *Mladenov, M.* Balgarskite govori v Rumania. Sofia, Izd. na BAN.]

Райков 1992: *Райков, Б.* Приписките в системата на старата българска книжнина. – Старобългаристика, № 2, с. 38–49. [Raykov 1992: *Raykov, B.* Pri-piskite v sistemata na starata balgarska knizhnina. – Starobalgaristika, № 2, 38–49.]

Стойков 1993: *Стойков, Ст.* Българска диалектология. София. [Stoykov 1993: *Stoykov, St.* Balgarska dialektologiya. Sofia.]

Стоянов 1965: *Стоянов, М.* Ръкописната сбирка на Найден Геров (по случай 140 години от рождението му). – Известия на Института за литература, Т. 16, с. 135–146. [Stoyanov 1965: *Stoyanov, M.* Rakopisnata sbirka na Nayden Gerov (po sluchay 140 godini ot rozhdenieto mu). – Izvestia na Instituta za literatura, T. 16, 135–146.]

Стоянов, Кодов 1964: *Стоянов, М., Хр. Кодов.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 3. София, Наука и изкуство. [Stoyanov, Kodov 1964: *Stoyanov, M., Hr. Kodov.* Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka. T. 3. Sofia, Nauka i izkustvo.]

Тютюнджиев 2007: *Тютюнджиев, Ив.* Търновската митрополия през XV–XIX в. Велико Търново, изд. „Ровита“. [Tyutyundzhiev 2007: *Tyutyundzhiev, Iv.* Tarnovskata mitropolia prez XV–XIX v. Veliko Tarnovo, izd. „Rovita“.]

Atanasov 1970: *Atanasov, P.* L’activité littéraire de Radul le Grammaire en Bulgarie. – *Études Balkaniques*, № 3, pp. 70–95.

Bianu, Hodoș 1903: *Bianu, I., N. Hodoș.* Bibliografia romaneasca veche 1508–1830. Tomul I (1508–1716). București, <www.dacoromanica.ro>.

Căndea 2010, 2011: *Căndea, V.* Mărturii românești peste notare. Creații românești și izvoare despre româna în colecții din străinătate. Serie noua. T.1. Albania–Etiopia. T. 3. India–Orlanda. București.

Catalogue 1808: *Catalogue of Harleian Manuscripts in the British Museum.* Vol. III. London.

Dimitrescu 1963: *Dimitrescu, Fl.* Tetraevanghelul tipărit de Coresi Brașov, 1560–1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăstiri 1574. București.

DRH 1983: *Documenta Romaniae Historica.* B. Țara Românească. Vol. V. 1551–1565. Red. Șt. Ștefănescu. Editura Academiei, București

Grba 2012: *Grba, M.* The British Museum Library and Romania: the beginnings of a Romanian collection. – Symposium International “Le livre. La Roumanie. L’Europe“. In honorem prof. Fr. Barbier. Editura Biblioteca Bucureștilor. Bucarest, pp. 277–279.

Hășdeu 1882: *Hășdeu B.P.* Manuscrisul românesc din 1574 aflător în Londra, la British Muzeum. Columna lui Traian, VII, pp. 48–60.

Panaiteescu 1965: *Panaiteescu, P.P.* Începuturile și biruinta scrisului în limba română. Editura AR, București.

Rădulescu 1966: *Rădulescu, M.* Un manuscris slavonesc al lui Radul din Mănăstiri. – *Romanoslavica*, t.13, pp. 357–365.

Rezachevici 2011: *Rezachevici, C.* Enciclopedia domnilor români. Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, vol. I (Secolele XIV–XVI), București.

Ștefulescu 1908: *Ștefulescu, Al.* Documente slavo-române relative la Gorj 1406–1665. Târgu-Jiu.

<http://primo.nalis.bg/MF-5>, Четириевангелие Harl. MS 6311B, Британска библиотека 1574, микрофилм в БАН.

ПРИЛОЖЕНИЯ / APPENDIX

Колофонна бележка на Радул Граматик от НБКМ 873, л. 253а–254а.

Изволеніѣ оца и въплъщеніѣ сна и съшествіѣ стго дха. понѣ иже въ троици покланѣеминъ еѣтъ влгоизволи црковъ свож исплънити стѣми книгами въ славословіѣ и полж прочитажши. сего радї и азъ въ хѣ бѣ влговѣрнїи и бгохранїи и самодръжавнї гбспода . іѡ александро воевода и гнѣтъ въсеи земле оугровлахїнскои и подѣнавїю. снѣтъ прѣдбѣраго и великаго гдїна іѡ александрѣ воевода възревновѣ поспѣшенїѣ стго дха. и азъ смѣренїѣ окаяннаго и грѣшнаго

радоуль граматѣи снѣ драгѣи ѿ мѣнѣици. ѿ сѣство телорна. близъ ѿ рѣ паза. Исписа сѣю стѣю бжтвеню кнѣ тетрѣвѣль прѣвѣе на наѣчи за вѣра хрѣтѣанска. и пакы вратѣе мѣи сѣ ва и колѣнѣи касая сѣ. аще вѣдетъ что погрѣшенно и вѣи пове дхѣвници и вѣи дѣаци и вѣи гратѣи. чѣтѣще или пишѣще любве радѣи хвѣ радѣи исправѣете на еже вѣрѣдно потѣшавших сѣ на сѣе дѣло блѣите а не клѣнѣете. поне не писа дхѣ стѣи ни аггѣль нѣ рѣка грѣшна и вѣста вренна. и дхѣ вниаи и ѡкаанныи и грѣшны и азъ радоуль граматѣи мнѣгрѣшныи паѣе вѣа въ глави моеи. поне вратѣи мнѣ ми било жѣ ѿ вѣакое зѣмле. а по мнѣо ѿ радоуль воевода. снѣ прѣдобраго и благоѣтиваго и вѣликаго ѿ мироѣ воевода. гнѣ вгровлахѣнское зѣмле. И пакы вратѣе повѣждѣ ва вѣею чюдо тогда коги научинж. стѣо ѿ ѿанна гла въ научѣло вѣ слѣво и слѣво вѣ кѣ вѣ. Исписа вратѣе вѣлика лѣза. сѣврѣши еи излезѣ вѣнѣ. а една мѣха смрѣдна вѣ вѣлѣе вѣло дѣде. и спѣнж на тетрагѣ испихми мастѣлѣ ѿ тетрагѣ. и вѣплюва ми лѣзата. азъ грѣшника раба бжтѣю Радѣл. видѣхѣ еи и разгнѣвахж сѣ на неѣ вѣлѣе вѣло. вѣхвати еи поминшѣвахж како зло сѣмѣртѣ да погвѣе еи. извѣдѣ едно ѡко и скѣсномѣ едно крѣло. а ты рѣ ѡ горѣ мнѣ вратѣи мое заѣо ти мене тако зло сѣмѣртѣ погвѣиши. и пакы мѣо ва вратѣе простѣте вѣе мене. а вѣ да простѣи ва въ црѣтво невѣе. аминѣ. аминѣ. аминѣ. и пакы мѣо ва въ црѣтво невѣе. аминѣ. аминѣ. аминѣ.

И поше сѣю стѣи бжтвенны кнѣ глѣмыи тетрѣвѣль. мѣца апрѣи кѣ днѣ. а сѣврѣшише мѣца ѣвѣи гѣ днѣ. Исписа ѿ витѣе вѣ лѣто 631 и 6. Вѣ то вѣрѣме вѣше црѣвѣ Великѣ а на вѣакое зѣмле александѣрѣ воевода.

Колофонна бележка на Радул Граматик от Британското четвроевангелие Harl.MS.6311B от 1574, л. 274а–276а

Изволенѣ ѡца. и сѣспѣшенѣ снѣ. и сѣврѣшенѣ стѣо дхѣ. сеѣо радѣи азъ трѣди грѣшна и ѡкааннаго. радѣл граматикѣ снѣ драгѣи ѿ мѣнѣици. близ при рѣ паза а рѣци вѣде. тога при вѣгѣ ѿтѣдѣ на македонѣска зѣмле на гра никопѣ. и пакы ѿтѣдѣ пришѣшѣ на ѣдино село по име новачани. а рѣци нариѣаетсе ѡсѣмѣ. тамо вѣбо мноси писѣ книги стѣи бжтвенныи глѣмии. тетрѣвѣлы и стѣи ѿмѣтиры. и пенѣдекостаре. и минѣе. и ѡфѣтай. и трѣоре. и метѣфрасти. и прѣвили. и разѣмни. и стѣи апѣлы. мноси во писѣ мали и велици. и принѣко въ глѣвинны стѣо пинѣе ѣлико вѣмѣтъ вѣлѣкѣ не мѣетѣ сѣмѣслѣти. и зѣлѣ досажѣхѣ мене чюжѣници поне вѣхѣ невѣрны вѣза коници и немѣтви. хѣкѣ приѣвгнѣти въ вѣакое зѣмле на александѣрѣ воевѣ и пакы се боѣ да ме не погвѣетѣ. азъ се чюжѣхѣ и поминѣи како да сѣтворѣ да идѣ на петѣраковѣ снѣ

поне́ вѣшѐ на̀ далѣ̀. и́ не́ и́махѹ̀ дрѹжинѹ̀. до́ндѐ прѣидѣ̀ нѣкы̀ и́ влѣкѹ̀ по́ имѣ̀ ю̀ва̀
 ѿ̀ нѣкоѣ̀ гра̀ наресѐ дрѹжно̀. и́ сказа̀ мнѣ̀ вѣсѐ” истина̀ како̀ е́ ходѣ̀ на̀ петра̀ковѣ̀
 снѣ̀. азѹ̀ грѣшна̀ радѹл. е́лико̀ вѣстѹжѝ ѿ̀ не́. тако̀ влѣнѹюще́сѐ вѣ̀ пѹчинѣ̀
 морстѣ̀ки”. желаю̀тъ прѣитѝ вѣ̀ пристанищѐ о̀тншно̀ѐ тако̀жѐ и́ азѹ̀ желеетѹ̀ ѿ̀
 него̀” хо́кѐ е́мѹ̀ слѹ̀тѝ тако̀ и́ вѣ̀. и́ о̀тидо̀ съ̀ ю̀ва̀ на̀ а̀надо̀скаа̀” земе́ на̀ гра̀ родо̀.
 и́ поклони́ сѐ азѹ̀ на̀ петра̀ковоѐ ро̀. он̀ жѐ мѝ рѐ да̀ мѹ̀ испи́ сѣю̀ стѣ̀ню̀ бжѣ̀твни́
 кнѣ̀ глѣ̀мѝ е́влѣ̀. и́ поуче́шѐ мѣ̀ца̀ ю̀. г̀. днѣ̀. а̀ съ̀врѹ̀шит сѐ мѣ̀ца̀ ю̀ дѣ̀ днѣ̀ ѿ̀ битѣ̀а̀
 вѣ̀ лѣ̀ з̀. пв̀. крѹ̀ слнцѹ̀. кѹ̀ крѹ̀. лѹ̀ дѣ̀. и́ многогрѣ̀шнѣ̀ па̀ влѣ̀ гла̀вѝ моеѣ̀. и́ мѣ̀ю̀ сѐ
 ва̀ вѣ̀сѐ кнѣ̀никѹ̀ и́ ми́ сѐ дѣ̀ю̀ и́ коленѝ касая̀ сѐ. вѣ̀ѝ поповѐ дх̀овни́ и́лѝ дѣ̀ацѝ.
 и́лѝ по̀дѣ̀ацѝ. и́лѝ гра̀матни́цѝ. и́лѝ чѹ̀тѹ̀цѝ. чѹ̀тѹ̀щѣ̀ и́лѝ пи́шещѣ̀ и́лѝ
 стѣ̀лѹ̀сѣ̀щѣ̀. а́щѐ вѣ̀тъ̀ что̀” погрѣ̀шено̀. и́лѝ съ̀ вѣ̀мо̀ и́лѝ е́ вѣ̀ изво̀дѹ̀. и́справлѣ̀те
 и́ на̀ жѐ о́ сѐ трѹ̀дѣ̀вшѝ сѐ блѣ̀нитѐ а̀ нѐ клѣ̀нѣ̀те. поне́ нѐ писа̀ дх̀ъ̀ стѣ̀ ни” агг̀ль.
 нѣ̀” ро̀у̀ка̀ грешна̀го̀ и́ вѣ̀ста̀ вренѹ̀ и́ дх̀ъ̀ вни́лю̀ грѣ̀шнѣ̀. Повелѣ̀нѣ̀ гнѣ̀ и́ о̀ца̀
 нашѐго̀ і̀ѿ̀ петра̀ко̀ воѐвѹ̀. снѣ̀ блго̀вѣ̀рна̀ и́ правосла̀вна̀ и́ прѣ̀добра̀ и́
 прѣ̀млѣ̀тивнѣ̀ ста̀”рца̀ і̀ѿ̀ петра̀ко̀ воѐвѹ̀. гнѣ̀ вгровла̀хѣ̀нскоѐ земе́”. вѣ̀ да̀
 проститѣ̀ е́мѹ̀ вѣ̀чна̀ пѹ̀метѣ̀ поне́ е́ вѣ̀ добра̀. и́ пакѝ” сѐ мѣ̀ю̀ ва̀ братѣ̀ю̀ мою̀ и́
 прѣ̀вѣ̀злю̀” вленѝ моѐ. пою̀щѐ лю̀бвѐ радѣ̀ хѹ̀ѐ. да̀ и́ вѝ влѹ̀читѝ вѣ̀слышатѝ стѣ̀ранѣ̀
 влѹ̀нѣ̀ глѣ̀. и́жѐ рѐтъ̀ кѣ̀ сѣ̀щѝ о̀деснѹ̀ е́го̀”. прѣ̀идѣ̀тѐ блѣ̀нѣ̀тѐ о̀ца̀ моѐго̀
 наслѐдѹ̀етѐ. о̀у̀го̀тованно̀ю̀ ва̀ црѣ̀вѣ̀ю̀ ѿ̀ съ̀ложенѣ̀ мирѹ̀. е́го̀ вѣ̀дѣ̀ вѣ̀сѐ” мѣ̀ на̀
 влѹ̀читѝ сла̀вѣ̀щѐ о̀во̀ю̀ кѣ̀п̀но̀. о̀ца̀ и́ снѣ̀ и́ стѣ̀го̀ дх̀а̀ и́ ннѣ̀ и́ рѣ̀но̀. и́ вѣ̀ вѣ̀кѝ
 вѣ̀кѹ̀ а̀ми́нѣ̀”~

Хо́кѐ сказа̀ватѝ ва̀ братѣ̀ моѝ чѹ̀титѝ и́ блѣ̀нѣ̀. а́щѐ нѐ ви” х̀с̀ прѣ̀клони́ гла̀вѹ̀
 своѣ̀. и́ прѣ̀елѣ̀т крѣ̀щенѣ̀ ѿ̀ і̀о̀анна̀ вѣ̀ і̀ор̀данѝ. како̀ хо́щѐ битѝ почитатѝ црѣ̀тѐ и́
 г̀подарѣ̀тѐ и́ вѣ̀мѹ̀жѝ поповѐ поне́ сѣ̀тъ̀ в̀бо̀гнѣ̀”~

Вѣ̀йтѐ лю̀” братѣ̀ю̀ мою̀ како̀ знаменѣ̀ѐ съ̀твори” гнѣ̀ ншѣ̀ і̀ѿ̀ х̀с̀ за̀ на̀ хрѣ̀ті̀анѐ
 да̀ съ̀храни́мѐ вѣ̀ра̀ хрѣ̀ті̀анскаа̀” поне́ е́ добра̀ и́ пра̀добра̀ и́ исти́на̀. и́ помѣ̀нѣ̀тъ̀ вѣ̀
 рѣ̀кѹ̀дѣ̀лѣ̀ѐ своѐ прѣ̀во̀жан̀на̀го̀” а̀да̀ма̀. и́ съ̀нидѐ съ̀ нѣ̀ѐ и́ вѣ̀сѐ”лѝ сѐ вѣ̀ двѣ̀цѐ. и́
 вѣ̀плѣ̀тѣ̀шѝ сѐ” ѿ̀ дх̀а̀ стѣ̀а̀ и́ ма̀рѣ̀ѐ двѣ̀. и́ роди́ сѐ снѣ̀ вжѣ̀тѝ і̀с̀ нарицаю̀тъ сѐ
 е́мманѹ̀ѝ. и́ мнѹ̀ знаменѣ̀ѐ съ̀творѝ по̀ всѐн” земе́. и́ чю̀са̀ велѣ̀а̀, слѣ̀пѣ̀ѝ прозрѣ̀нѣ̀
 пода̀ва̀ѐ. прокѣ̀анѣ̀ю̀ о̀чищаю̀. слѣ̀к̀кѝ (sic!) и́справлѣ̀ю̀. вѣ̀сѐѝ изгонѣ̀. мрѣ̀вѣ̀
 вѣ̀скрѣ̀ша̀ѐ. и́ сѣ̀ сѐ прѣ̀да̀дѐ вѣ̀ рѣ̀цѣ̀ врагѹ̀. О̀хвати́ е́го̀” и́ сврѣ̀зѹ̀ е́го̀ и́ вѣ̀ѝ е́го̀”
 и́ трѣ̀но̀ вѣ̀кнѐцѣ̀. вгоди́ на̀ гла̀ва̀ е́го̀” и́ да̀ва̀ е́мѹ̀ питѝ желѣ̀чѝ и́ о̀цѣ̀тъ̀. и́
 трѣ̀стѣ̀ да̀ва̀ е́мѹ̀ по̀ прѣ̀сти” и́ на̀ крѣ̀тѣ̀. вѣ̀зѣ̀несѹ̀ е́го̀. и́ копи́ѐ рѐвѣ̀ра̀ е́мѹ̀ про̀во̀дѹ̀.
 а̀вѣ̀ѝ и́зидѣ̀ крѣ̀вѣ̀ и́ водѝ. и́ съ̀нидѐ вѣ̀ а̀дѣ̀ и́ съ̀крѹ̀шишѐ сѐ верѣ̀ѐ жи́лѣ̀зѣ̀нѣ̀. и́
 съ̀твори́ѝ тако̀ прѣ̀. и́ и́зведѐ ветхѹ̀го̀ а̀да̀ма̀ и́ е́ва̀”. и́ вѣ̀сѐѝ проро̀цѝ и́ патриарсѝ”.
 и́ вѣ̀скрѣ̀ѐ трѣ̀”тѣ̀ѝ днѣ̀. и́ вѣ̀зѣ̀нѐ сѐ на̀ нѣ̀бо̀ и́ сѣ̀дѐ о́ дѣ̀снѹ̀ о̀ца̀. и́ пакѝ грѐдѐща̀го̀
 сѣ̀дѣ̀тѝ живѣ̀ѝ и́ мрѣ̀тѣ̀вѝ. и́ вѣ̀зѣ̀стѣ̀ колѣ̀жко̀ по̀ дѣ̀лѹ̀ е́го̀” :-

Тѡга ѡ тѣе врѣмена г҃ъ на іѵ х҃с ничто” кѣъ нѣ не глаше. нѣ” трѣпѣше и
бл҃годарѣше оца. а ние ние (sic!) не мѡме да” трѣпѣме поне ѣсми ѡнли и
окаанни и нетрѣпѣливи—

И млю се ва братію простѣте ви мене. а бѣ да прости ва въ цр҃тво нѣное.
Аминъ. Аминъ. Аминъ.

✉ Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова

Секция за история на българския език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

tzibran@abv.bg

✉ Prof. D.Sc. Mariyana Tsibranska-Kostova

Department of History of Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

tzibran@abv.bg